

БАРОКОВИЙ ДИСКУРС «ЛІТОПISУ САМОВИДЦЯ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 22.

УДК 821.161.2-3.09 "17/18": 008(477)

Хававчак О. Бароковий дискурс «Літопису Самовидця»; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 13; мова – українська.

Анотація. У статті розглянуто зміст та формотворчі засоби «Літопису Самовидця» як хронологічно першого твору «козацького літописання» в Україні.

Ключові слова: бароковий дискурс, маска, полемічне знеславлення, антитеза.

Summary: In the article maintenance and formotvorchi facilities of «Chronicle of Samovidtsya» is considered as chronologic the first work of «cossack litopisannya» in Ukraine.

Key words: barokoviy diskurs, mask, polemic zneslavlennya, antithesis.

Визначним історико-літературним явищем українського літописання XVII-VIII ст. вважається «Літопис Самовидця» (назва П.Куліша). Дослідники по-різному визначають жанр твору. Так, «Історія української літератури» (у 2-х томах) відносить його до історіографічної прози [5, с.122]. Дослідниця М.Андрущенко слушно, як на нашу думку, заперечує таку дефініцію стосовно української історичної прози XVII-XVIII ст. Вона пише: «Ми не погоджуємося з визначенням цього пласту літератури як історіографічної, адже історіографія, як відомо, це дисципліна, що вивчає розвиток історичних знань, становлення науки історії» [1, с.106]. «Не зовсім вдалим» вважає М.Андрущенко також термін «батальна чи військово-стратегічна проза»: «нам більше імпонує, пише вона, термін «історична проза XVIII ст.», де вказівка на століття мимоволі не дасть розуміти під цим терміном історичну прозу в сучасному розумінні цього слова.

Не ставлячи метою прирівняти поетику Літопису Самовидця до «сучасного розуміння» історичної прози, звертаємо увагу на авторську ідентифікацію цього жанру. У двох відомих списках твір названо літописцем, і ця дефініція була звичною як для свого часу. Нею, як на нашу думку, не слід нехтувати, маючи на увазі таку блискучу аналогію як «Літописець руський» чи «Літопис Руський», по-українськи відроджений Леонідом Махновцем [див.: 3].

Тут доводиться не погодитися із проф. О.Мишаничем, який «Літопис Самовидця» на тій підставі, що виклад у ньому закінчено 1702 роком, і автор звучить рівнозначно аноніму, а в літописі Григорія Граб'янки біографічна постать автора відома, і твір завершується 1708 роком, перший із названих творів на підставі чітко вираженого його барокового стилю відносить до XVII ст., а інший— до XVIIIст.[8, с.9], хоча, як на думку дослідників, літопис Граб'янки теж бароковий. Зокрема, зіставляючи поетику названих літописів, проф. Дмитро Чижевський пише: «Не закриваючи свого обличчя та своїх тенденцій під маскою об'єктивного літописця автор другого історичного твору — Григорій Граб'янка..., головна його тема

— Хмельниччина... Граб'янка користувався не лише українськими джерелами, а й польською (польською та латинською мовами) літературою та західними письменниками (Пуфендорф), і не замовчує цього факту. Стилістично Граб'янка посередньо та безпосередньо йде за ідеалом барокового історичного стилю — римськими істориками, зокрема Лівієм, мова Граб'янки належить до «вищого» стилю, аніж мова Самовидця» [12, с.302].

Ми погоджуємося із В Шевчуком у тому, що «за жанром це не хроніка, не літописна повість, не сказання, а таки літопис. Відповідно до вимог жанру літопису автор обирає порічний виклад подій, і водночас як того вимагала доба Бароко, не мислить свого твору без обов'язкової у такому випадку передмови, що носить назву «О началі війни Хмельницького» [7, с.45]. Уже у перших рядках передмови вималюється така власне барокова манера письма автора, як розгортати виклад від узагальнюючої сентенції до конкретизації чи деталізації певного, наперед універсалізованого, поняття. Цитую: «Початок и причина войны Хмельницького ест единосотнично от ляхов на православие гонение» [7, с.45], — із наступною деталізацією як соціальних, так і духовних та суб'єктивних чинників: «Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщины робити, на службу замковую обережно, котрих з листами и в городе до хандоженя коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи палити, псов хандожити, двори змитати и до инших незносных дел приставляти. Знову зась которіе заставали козаками реестровими, а над ними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланние были... Плату, которая поставлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотих тридцять на рок, тое на себе отбирали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббирали и настановляли, але полковники, кого хотіли з своей руки, жебы оным зчливими были» [7, с.45], — і: «В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмельницькій, козак росторопний в ділах козацких военных, и у писмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучій... А под тот час у вышименованного Хмельницького подстаростій чигиринській Чаплин-

ській, застаючий от Концеполоского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищі Суботові, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницкому...» [7, с.46].

Використанням барокової стилістики пояснюється, як на нашу думку, макроструктура літопису. Зокрема, винісши у заголовок твору формулювання: «Літопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и о междуособияхъ, бывших в Малой Россіи по его смерти», автор конкретизує їх, членуючи на оповідання: «Война самая року 1648», «На початку року 1849», «Починается война Збаражская року 1649», «Року 1650», «Року 1651» і т.п. — аж до «Року 1702». Ми погоджуємось із думкою Ярослава Дзири, що «у літописі Самовидця глухо відбито справжні гасла Хмельницького: «жебы при стародавних волностях своїх козацких zostавати», — і підкреслено, що після перемог козацьких військ «зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельницкого пройшла, же монархи разные отзывалися с приязню и подарки присилали (1649)» [4, с.29].

Методологічною передумовою аналізу змісту літопису Самовидця для нас став образ, витворений Іваном Франком у його праці «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котлеревського». І.Франко, зокрема, писав: «Отся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, була, на мою думку, головною заслугою козацьких літописів» [11, с.332].

На думку проф. Чижевського, «вже старовина поставила поруч з красою «велич» як одну з тих рис, що можуть характеризувати твори як мистецькі (приписуваний Лонгін у трактат). Кант в 18-му віці послідовно розробив у своїй естетиці («Критика здібності судження») це питання, довівши, що поруч з насолодою від краси можна поставити естетичну насолоду, що її переживає людина при сприйманні таких об'єктів, що розмірами або силою (кажучи популярно) перевищує межі всякого звичайного буття, об'єктів, що їх неможливо назвати «красними» в звичайному сенсі слова». Таке враження роблять на людину, напр., море, буря та гроза тощо» [13, с.373-374]. За «межі всякого звичайного буття» виводить Самовидець свій початок «грандіозної конструкції Хмельниччини». Вона, справді, «більше літературна, ніж історична». Так, уже в першому, як на наш погляд, узагальнюючому розділі «Война самая року 1648» ключовими стають образи «пустошення», «крові» і «туги»: «Рідкий в той криві на тот час рук своїх не умочил... И на тот час туга великая людей всякого стану значным была...» [7, с.66], а «Хмельницький з своїми войсками и татарми или с ордами великими просто ку Лвову потягли, пустошили усі городи...» [7, с.67].

Як відомо, дослідники «козацького літописання» слушно віднаходять теоретичну базу у риторичній науці Феофана Прокоповича, який у

«Книжці шостій. Про метод писання історії і про листи» курсу лекцій «Про риторичне мистецтво (книжок 10) для навчання української молоді, що вивчає одне і друге красномовство на благо релігії і Батьківщини. Викладені преподобним отцем Феофаном Прокоповичем у Києві в славній православної Могиланській Академії року 1706» учив: «Не пиши для наших днів, розраховуючи на те, щоб ті люди, які живуть тепер, тебе хвалили й поважали, а, охопивши думкою все століття, складай історію краще для прийдешніх поколінь і від них добивайся нагороди за її написання, щоб і про тебе колись сказали: це справді була вільна людина і її розповідь цілком заслуговує довір'я. У нього не було нічого лицемірного і рабського і у всьому він йшов тільки за правдою» [10, с.340-341]. Як на нашу думку, саме перелічені настанови прагне зреалізувати у своєму літописі Самовидець. Він не ставить за мету «передавати того, чого ніколи не було» [10, с.341], тому подібно до риторів XVII-XVIII ст. прагне викласти тільки реальні події. По-бароковому універсально задуманий образ своєї частини України він ділить, деталізує за допомогою відповідно обраного і винесеного у заголовки окремих оповідей хронотопу.

Барокові автори не мислили себе поза «трансцендентно-містичною парадигмою, кореспондваною з християнським провіденціалізмом» [9, с.13]. Самовидець не становить винятку з цього правила: його літописець поєднує історію світську та церковну, більше того сакральний дискурс у нього виступає як у питаннях характерології, так і тлом, своєрідним німбом, який відвічує земне життя. Із Воскресіння Христового розпочиналося літочислення церковного життя. Так само із цього могутнього джерела християнського оптимізму розпочинає свій виклад подій наш автор, покладаючись на Бога і сподіваючись щасливого для України їх завершення.

Однак поетика твору, його стиль не може трактуватися «в сенсі художньої реалізації методу», а повинен вивчатися «в сенсі універсальної категорії художньої творчості, що обіймає всі її рівні: світосприйняття, ідеї, семантику, поетику» [9, с.10]. Проф. Д. Чижевський, дошукуючись типології світосприйняття та ідей літописця Самовидця в контексті «кількох найславніших творів, (т.зв. «козацьких літописів» — О.Х.), що звуться «літописами, але від типу літопису дуже відхиляються» [12, с.302], виокремив його в такий спосіб: «Досить мальовничий стиль автора з гарними описами та іноді досить напруженим драматизмом оповідання, з досить простою мовою, близькою до народної (зустрічаємо приповідки), є, власне, літературною маскою: автор не лише добре заховав за нею свою особу, — так що її не з'ясовано й досі, але закритий історично-епічним стилем також і в естві досить тенденційний виклад подій з погляду монархічно-шляхетського. Ось приклад мови Самовидця: «І так народ посполитий на Україні,

пошлишавши о знесеню військ коронних і гетьманів, зараз почалися купити в полки не тільки тіє, которіє козаками бивали, але хто і нїди козацтва не знав... На тот час туга великая людем всякого стану знатним била, і наругання од посполитих людеї, а найбільше од гультаїства, то єсть од броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів...» [12, с.302].

Поняття маски як тема й архетип також складає для нас вагомий методологічний чинник у дослідженні поетики твору Самовидця, який переважно вдягає маску незворушності, безсторонності у ставленні до всіх без винятку своїх персонажів, полководців, гетьманів, царя, цїсаря. Керуючись високими гуманістичними принципами, він однаково осуджує «пустошення» рїдної землі незалежно від того, з чийого боку воно ведеться.

У нього «пустошать» Україну усі воюючі сторони: Б.Хмельницький: «... і так Хмельницький з своїми військами и татарами или с ордами великими просто ко Львову потягли, пустошили усі городи, и под. Львов поступивши попустошил, тїлко самїй город Львов викуп за себе и орди и Хмельницькому» [7, с.58]; Іван Виговський: «... гетьман Виговський, прийшовши под Полтаву, стал неоподаль, докучаючи полтавцом, где Пушкар, не чекаючи приступу Виговского, тысячей у двадцять албо и болше, з запорожцами вийшовши из города на святую тройцу рано, ударил на табор Виговского, и там в табор уламавшись, юже и гарматы опановал был; але гетман Виговський, на коня впавши, до орды прибіг, и, знайшовши орду в поготовости, зараз з ордою дал своїм помочи, же їх з табору выбили, и, не допустивши до міста Полтави, всїх вистинали и самого Пушкара стяли, же мало хто з того войска живим вышол, и Полтаву доценту Виговській спустошил. Того ж дня и Гадяче Гуляницькій узел» [7, с.72]. Пустошить Україну також і князь Ромодановський: «Того ж часу князь Ромодановській мїл потребу з полками козацкими под Борозною, где козаки не додержавши, мимо город утекли к Ніжину, а князь з войском Борозни достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили». Пустошить Україну також Брюховецький. Він «...простует ко Батурину, переймаючи тых посланых от еи царского величества, а своїх розсилает по всїх полках с письмами, жеби усе посполство стягалося под Нежин у раду и Нежин рабовати, так само: «часть войска турецкого и татар, пошовши з Яненком под Канев, и Канев достали и вирубали людеї, и Канев спалили, и монастыр, где у церкві мурованой много людеї подушили огнем турки» [7, с.61].

Пустошення України триває і 1687-го року, коли гетьман Іван Мазепа «послал своїх посланців за пороги до Сїчи и до того войска, которое там zostавало... и до окольничого Неплюева, ознаймуючи о перемїні гетмана» [7, с.144]; «Того ж року татаре барзо великіє шкоди коло Києва починили, коло самого города под замком людеї поб-

рали, постинали и усе місто не давали отпочинку...» [7, с.144]. Плондрує Україну «1664 року король полській Іван Казимир, перезимувавши в Острі и тоже там надпустошивши, войска и татар до себе затягнувши...» [7, с.100], а «...сам его царское величество Петр Алексїевич високою своєю царскою особою водою, суднами, з войсками великими... подступил под Азов, город турецкий и оного доставал, около попустошил» [7, с.151], і «солтан з ордою бїлагородскою... слободи попустошил» [7, с.151]. Пустошить Україну мор та саранча: «В Самарї, новом містечку, барзо мор великий, же усе вимерло и воевода зараз навесні, от котрого и по інших містах... появился мор. Того ж року (1690-го – О.Х.) великая саранча била на Україні и коло Стародуба на Сївери» [7, с.147].

Отже, маска безстороннього оповїдача стає для Самовидця замалою. Вимальована ним картина Руїни поступово покриває весь обраний ним хронотоп. Крім того, окремі описи вражають авторським співчуттям та болем, і це природно, бо, як відомо, гуссерлівська категорія «переживання» становить собою не що інше як обов'язковий атрибут людського існування [див.:2].

Трагічну тональність поетики «Лїтопису Самовидця» посилює також схильність автора до виразу власних лихих передчуттів та уявних трагічних знаків, посланих йому Богом. При цьому для Самовидця, при його душевній схвильованості від описуваного, багато значить контекст, диктований не тільки бароковим універсалїзмом, але й особливою наратологічною майстерністю. Так опис ічнянської пожежі служить авторові не тільки образним підсумком подій, що відбулися, але й знаменням ще лихїшого лиха, під яким автор розуміє зраду Брюховецького, його плазування перед царською Москвою.

Як довів Володимир Крєкотєнь, «історична матерія була основною у прозі власне історичній-хронїкально-історїографїчній», і вона тут «широко застосувалася» [6, с.359]. При цьому, за наукою Ф. Прокоповича, «найбільш важливо для історика – уникнути захоплення: нехай він не намагається здобути для себе прихильності, не запалюється любов'ю, не спалахує гнївом, не дозволяє засліпити себе ненавистю чи заздрїстю, – взагалї, нехай не буде прихильником жодної групи. Якщо йде бїй, він повинен стояти посередині, і якщо відбувається дискусія чи суперечка, нехай поводитьсь він як слухач, а не як учасник дискусїї, і нехай не дає перевагу ні друзям, ні своїй прихильності, а стоїть тільки на боці правди» [10, с.339-340]. Самовидець дотримується першої умови і прагне пам'ятати про кїєво-могилянську риторичну школу. Так, у оповїді «Война самая року 1648» читаємо: «Не тїлко жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж бїда била, многие в неволю татарскую пойшли, а найбарзїй ремесники молодїє, которїє себї голови голили по полску, чуприну пускаючи наверх голови. Але

пред ся Русь християне в тих повітах в городах позоставали, и ежели якого поляка межи сабою закрилі, то тот жив. Костелі зась римські пустошили, склепи с трупами откоповали, мертвих тіла з гробов викидали и обдирали и в том одіну ходили» [7, с.68].

У вищенаведеному взірцеві Самовидець не тільки висвітлює своїх персонажів через їх дії, але й вдається також до улюбленого бароковими прозаїками прийому «натюрморту», який «у літературі рідко коли мав самодостатне сюжетотворче, а, отже, й жанротворче значення, але як художній засіб заповнення тла, на якому розгортається дія, відіграє істотну роль» [6, с.359].

Обираючи переважно тотожні вищенаведеному засоби для характеристики своїх «володарів», в т.ч. і Богдана Хмельницького, Самовидець, на мою думку, частіше «полемічно знеславлює», ніж «панегірично уславлює» (терміни Володимира Кречотня – О.Х.) їх. Найпоказовіше прийом «полемічного знеславлення» використовує Самовидець, портретуючи Івана Самойловича, ще одного персонажа свого твору. Із початком гетьманування Івана Самойловича (Козацька Діброва, 1672 рік), за українською літературною традицією, про нього було створено кілька поетичних творів, у т.ч. панегірик одного із найбільш обдарованих барокових поетів, протопресвітера Свято-Успенської церкви в Полтаві Івана Величковського. Видатний медієвіст нашого часу Володимир Кречотень одним із перших у науці дослідив його естетичну природу і дійшов висновку, що це не стільки панегіричне приписування якостей ідеального вождя Іванові Самойловичу, скільки програма вимог до нього, і гетьмана взагалі, від імені інтелігентних кіл тогочасного українського громадянства, декларована в момент, коли булава виприсала з рук Самойловича під тиском опозиційних йому сил. Пригадаймо, що Самойловичів наступник Іван Мазепа набував собі політичний капітал великою мірою за рахунок реалізації культурницьких вимог, висловлених Іваном Величковським» [6, с.256].

В.Кречотень аргументує також іншу свою концепцію того, що «характеристика гетьмана Івана Самойловича, вихоплена Величком з уст його «ближніх підручних», перегукується з характеристикою, даною необачному поповичу в літописі Самовидця», що автор цього літопису теж наголошує, не без іронії, на духовному походженні гетьмана; теж відзначає, що «зразу» він «барзо покорним и до людей ласкавим бил», але, розбагатівши, «барзо гордий стал» [6, с.120].

Бароковий натуралізм, як ще одна із креативних наскрізних структуротворчих граней літопису Самовидця, виписаний у традиційних тонах. Цим мистецтвом наш автор володіє досконало, не зловживаючи, не надсадно і тому психологічно точно та художньо переконливо. Два, як сказав би Володимир Кречотень, «натюрморти» про суспільне життя настільки поглиблюють, так би мови-

ти, зовнішнє портретування Самойловича і його синів, що у інших численних соціальних контрастах у реципієнта потреби нема. «А будучи сам (Самойлович – О.Х.) поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живёт. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціе великіе, затыговал людей кормленім,— борзо на людей трудность великая была от великих вимислов— не могл насититися скарбами...» [7, с.143].

Соціальні контрасти, подібно до Івана Вишенського, Самовидець поглиблює влучними пророчими антитезами: «Ово згола усіх людей нізащо міли (Самойлович і його сини – О.Х.), не помишляючи на подлость свого рожаю, же Господь Бог тим борзо ображен бывает, хто в пыху подносится. И за тое скарани зостали, же перше от чести всякой отдалени и, як якіе злочинці, з безчестієм на Москву голо попроваджено, а напотом от жон розлучени, а маетности и скарби, которіе многіе били, усе отобрано, в которих місто великое убозтво, вмісто розкоши— сргоая неволя, вмісто карет дорогих и возников — простий возок, теліжка московская с підводником, вмісто слуг нарядних — сторожа стрелцов, вмісто музики позитивов — плач щоденний и нареканя на свое глупство пихи, вмісто усіх роскошей панскіх — вічна неволя. На том скончалося гетьманство поповичово 25 июля, в субботу» [7, с.143].

Отже, досліджуючи барокову поетику «Історії Русів», цього архівтору української літератури, у контексті поетики т.зв. «козацьких літописів» та виокремивши Літопис Самовидця як такий, що «знав його й автор «Історії Русів»[4, с.38], доходимо висновку, що науково актуальною і до певної міри незаслужено призабутою в сучасній науці залишається концепція Івана Франка про грандіозну конструкцію Хмельниччини, більш літературну, ніж історіографічну, розпочату «Літописом Самовидця» і завершену «Історією Русів». «Велич» як одну із естетичних категорій об'єкта зображення обирає бароковий автор Самовидець одним із структуротворчих прийомів, щоб у подальшому, деталізуючи, доносити в усій повноті сутність змальованого.

Прагнучи подібно до риторів свого часу бути безстороннім і суб'єктивним у відтворенні образу Лівобережної України кінця XVII і початку XVIII ст., Самовидець своїми творчими інтенціями виходить поза межі обраної маски — творить в усій повноті трагедію «козацької революції 1648-1654рр.»(термін Наталі Яковенко – О.Х.), не забуваючи ні про «трагічних», ні про «пихатих» та «бундючних» її сподвижників. У його творі Руїна постає у образах «крові», «туги», «пустощення», лихих знань і авторських передчуттів, посланих Богом.

Література

1. Андрущенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. / Андрущенко Мирослава — К., 1999.— 208с.
2. Бахтин М. К философии поступка / М.М.Бахтин // Философия и социология науки и техники. 1984-1985. — Москва: Наука, 1986. — С.80-160.
3. Літопис Руський / Пер. з давньоруської Л.Є.Махновця; Відп. Ред.. О.В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с.
4. Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971.— С. 9-42.
5. Історія української літератури: У 2-х т. / за ред. О.В.Мишанича — Т.1. — К.1989.
6. Кречетень В. Вибрані праці / В.Кречетень // Відп.ред., упор. О.Мишанич.— К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. — 344с.
7. Літопис Самовидця / Вид.підготував Я.Дзира. — К.: «Наукова думка», 1971. — 207с.
8. Мишанич О. Українська література XVIII ст. / О.В.Мишанич // Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / Вступ. ст., упоряди. і прим. О.В.Мишанича. — К.: Наукова думка, 1983. — С.5-28.
9. Наливайко Д. Українське бароко:типологія та специфіка/ Наливайко Дмитро // Українське бароко. — К.: Акта, 2004. — Т.1. — С. 8-19.
10. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво ... // Філософські твори: В 3-х т. / Перекл. з лат. — К.: Наук.думка, 1979. — С.104-433.
11. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Збір. творів: У 50-ти т. / Літературно-критичні праці. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 40. — С.7-372.
12. Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. — Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1956.— 510с.
13. Чижевський Д. Поза межами краси: до естетики барокової літератури // Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. — К.: Обереги, 2003. — С.373-393.

Хававчак Олег Анатолійович – аспірант кафедри української літератури УжНУ.